

Hüseyin Batuhan, *Batıda Tolerans Fikrinin Gelişmesi I*, (Ortaçağın Sonuna Kadar), Anıl Yayınevi, İstanbul 1959, IV+220 s.

Eser, adından da anlaşıldığı gibi, tolerans fikrinin Batı kültüründe bir problem olarak ortaya çıkışı, farklı zamanlar içerisinde yüklendiği değişik anlamlar, düzeyindeki inişler ve çıkışlar, başı derde girenlerin talep ettiği, gücü elinde bulunduranların derecesini kendi belirlemeye çalıştığı bir anlayışın, sınırlı bir dönemin tarihi niteliğindedir.

Batuhan, kendi ifadesine göre, konuyu incelemeye ilk başladığında yalnızca 17. ve 18. yüzyıllarda Batıda tolerans kavramını araştırmayı düşünmüş, ancak problemin kaynağına da inilmesi gerektiği için eseri üç cilt olarak tasarlamıştır. Biz çalışmanın diğer ciltlerinin yayımlandığına ilişkin herhangi bir bilgiye rastlayamadık.

Yazar, çalışmasının önsözünde, bizde bu konunun akademik olarak "eldeğmemiş" olmasından üzüntüyle bahsetmektedir. Yine de bu çalışmanın ülkemizde bir doçentlik tezi olarak sunulması ve Türk Dil Kurumu'ndan ödül alması konuya verilen önemin göstergesi sayılmalıdır.

Çalışmada tarihi metod uygulanmış, yeri geldiği zaman çağlar ve dönemler arasında karşılaştırmalarla günümüze atıflar ihmal edilmemiştir. Eser sistematik ve tarihi olmak üzere iki bölümden oluşmuştur.

Batuhan, eserinde: "Batıda tolerans fikrinin gelişmesini incelemek, insan vicdanının ve düşüncesinin din-devlet baskısından kurtulmak için giriştiği savaşların tarihçesini yapmak demektir (Önsöz)... Tolerans denilince ilkin akla geçmiş dönemlerin din ve mezhep kavgaları gelir; biraz kilise, biraz teoloji, biraz da yanmış insan eti kokar bu kavram" (s. 3) (Giriş) diye ifade ediyor.

Batuhan, bu kavramın köken ve problem olarak Batıya ait olduğunu düşünerek bizim kültürümüzden farkını göstermek için, "tolerans sözünün bizde uyandırdığı fikir çağrışımları, örneğin Hristiyanların Romalılar tarafından kovuşturulmaları, Ortaçağın *inquisition* mahkemeleri, vb. ...bu kavramın gerçekten de konkret [somut] tarihi içeriğini teşkil ederler" (s. 3) biçiminde açıklıyor. Gerçekten bu kavramın tarihini araştırma, insanlığın bugün ulaştığı uygarlık düzeyi ile geçmişi anlama, tarihi yeniden bir sorgulamadır.

Kavramın negatif yönünü ise, "toleranssızlık daima belli bir inançlar sisteminin fanatik bir tekellelikle toplum düzenine hâkim olmasını şart koşar" (s. 7) diye açıklıyor. Yazara göre bu geçmişte büyük dünya dinleri idi, bugün ise ekonomik-politik dünya görüşleri, diğer bir deyişle ideolojilerdir. Kendisi bu düşüncelerin karşısına "her çeşit dünya görüşünün ve yaşama idealinin bir arada barış içinde yaşamasına

imkan veren bir toplum düzeni olup kökçe aşırılıkların uzlaştırılmasına dayanan demokrasiyi [Batıdaki liberal demokrasiler] koyuyor.

Tekelci sistemler ve ideolojilerin bilimsellik iddialarını ise, "bilimsel hakikatın kabul edilmek için zora ihtiyacı yoktur, ancak inanca dayanan hakikatlar zora başvururlar" (s. 8). "Fanatik sistemlerin ne başka sistemlere ne de kendi içlerinde baş gösterecek aykırı görüşlere gözyumması beklenemez. Onlar için "göz-yumma" (tolerans) kendi kendini inkar etmek demektir."

Tolerans probleminin, Batıda, Hıristiyanlıkla ortaya çıktığını anlatarak, "Yunan-Roma İlkçağında gerek din gerek fikir alanında hiçbir tekelci, tek yanlı görüşün 'düşünce hürlüğü'nü egemenliği altına almağa kalktığı görülemez. Bu çağın ulus-dinleri birbirlerinin tanrılarına saygı gösterdikleri gibi, çeşit çeşit hayat felsefeleri, ahlak okulları, hatta türlü türlü 'kurtuluş' dinleri de bir arada yaşıyor, birbirlerine 'göz-yumuyorlar.' İlk toleranssızlık olaylarının Hıristiyanlıkla birlikte olduğunu görüyoruz" (s. 11).

Yazar her fırsatta Batının liberal demokrasilerinin din ve düşünce özgürlüğünün koruyucusu olduğunu dile getirerek, demokrasinin, dolayısı ile toleransın felsefi olarak sınırını sorguluyor. Çünkü demokrasi de temelde toleransa dayanır.

Ona göre "hiçbir toplum düzeni, dayandığı ana-değerlere büsbütün aykırı görüşlere göz-yumamaz... [dolayısıyla] tolerans toleranssızlığa 'göz-yumacak' kadar toleranslı olamaz" (s. 14-15).

Bir başka ifadesinde "demokrasi de gerçi toleransa dayanır, ama kendi varlığını tehlikeye düşüren tümelci ideolojilere göz-yumacak kadar toleranslı olması beklenemez." Tümelci ideolojiler için ise, "idealın sabrı yoktur; ereğine biran önce ve her ne pahasına olursa olsun varmak tutkusu, ona, kullanılacak her aracı meşru gösterir" (s. 20) diye ifade ediyor.

I. Sistematik Bölüm:

Yazar bu bölümde tolerans kavramının etimolojisini Lâtince *tolerare* fiilinden geldiğini, bunun da müsaade etmek, katlanmak, çekmek (giderilemeyecek bir kötülüğe boyun eğmek), "göz-yummak" dolayısıyla hoş-görmek anlamlarına geldiğini ve Türkçe'de tam bir karşılığının olmadığını açıklıyor.

Batılı düşünürlerin tolerans kavramı tanımlarından bir kaçını vererek, öz-çizgileri bakımından tolerans kavramında aşağıdaki unsurların yer aldığını anlatıyor:

"a) *Başkanlık* unsuru: Buna toleransın (dolayısıyla toleranssızlığın) ontolojik temeli diyebiliriz. Bu başkanlık yaradılış (karakter, mizaç) ayrılığı açısından *psikolojik*, alışıklık ve gelenek açısından *sosyolojik*, fikir aykırılığı anlamında *kültürel*, bir yapı gösterebilir. ...Başkanlık dereceli olup küçük bir ayırımdan, aykırılık, karşıtlık, hattâ çelişmeye kadar gidebilir.

b) *Katlanma* unsuru: Toleransın daha çok negatif yönünü dile getiren bu unsur başkanlık karşısında insanın gösterdiği içgüdüsel tepkiye işaret ediyor.

c) *Hoş-görme* unsuru: ...Burada başkasının kişiliği karşısında daha bilinçli, daha pozitif bir davranışla karşı karşıyayız. Başkasının bizde uyandırdığı psikolojik çekingenlik, güvensizlik, korku ve anti-pati duyguları 'başkasının kişiliğine saygı' gibi pozitif bir duyguya dönüşmüş bulunuyorlar" (s. 27).

"Tolerans kavramı özellikle Reformation çağında devletin resmen tanıdığı din ve inançlardan başka din ve inançlara 'göz-yumma' anlamında anlaşılıyordu" (s. 28). Ancak bu çağda tolerans bir hak değil, geri alınabilen bir lütf olarak görülüyordu. "Gerçekten de Batı tarihinde tolerans tam din ve vicdan hürlüğü ilkesi kabul edilinceye kadar eksik, sınırlı, şartlı ve geçici bir hürlük anlamına geliyordu" (s. 30).

"Reformationla birlikte Ortaçağ'ın tek Hıristiyan kültürü yıkılıp onu yerine birbiriyle savaşan inançlar geçince, 'aynı toplum içinde başka başka dinlere müsaade edilebilir mi?' sorusuna cevap vermek mecburiyeti duyulacaktır. Ortaçağın 'bir toplumda tek din' düşüncesine inatla bağlı kalan Batı devletleri bir zaman sonra bu inatlarının kendilerine pek pahalıya mal olduğunu, ardı arkası kesilmez din savaşlarının toplum düzenini alt üst ettiğini, siyasi güvenliğini temelinden sarstığını görünce bir uzlaşma (compromis) yolu aramışlar, sonunda resmî dine aykırı inançlara 'bir dereceye kadar ve çeşitli sınırlandırmalarla 'göz-yummak' zorunda kalmışlardır. Bu bakımdan hürlük sürekli bir barışsa, tolerans bırakışma gibi bir şeydir" (s. 31).

Batuhan din özgürlüğünü ise, "devletin dinle olan hukukî bağlarını koparması, başka bir deyimle, dinî inanç ve pratiklerin her türlü kamul (publique) niteliklerini yitirip salt bireyi ilgilendiren nesnelere [değerler] alanına aktarılmış olması gerekir" (s. 32) diye açıklıyor. Buna karşılık, "tolerans, dinî hürlüğün sınıra yakın olduğu teokratik toplum düzenleriyle bu hürlüğün tam olduğu lâik toplum düzenleri arasında bir aradurum, ya da geçit durumu" olduğunu anlatıyor.

Tolerans ve düşünce özgürlüğü arasındaki ilişkiyi açıklarken bu iki kavramın da sınırsız olamayacağını savunarak "insan toplumları, sosyal düzenin ayakta durabilmesi için, belli birtakım değerlere ve pratik kurallara inanmak ve dayanmak zorundadırlar; düşünce hürlüğünün sınırları da bu kurallarda sona erer" diye ifade ediyor. Aynı düşüncüyü demokrasi için de savunarak, demokrasinin, hürlüğü, 'varılmış bir erek' olarak değil, 'sonsuz bir ideal' olarak görmesi, yani toleransı siyasi bir erdem diye benimsemesinin gerektiğine inanıyor.

II. Tarihî Bölüm

Bu bölümde Eski Yunan'dan başlayarak tolerans kavramının değişik zaman ve mekanlarda nasıl bir anlam taşıdığını inceliyor.

Ona göre, Eski Yunan'da yaygın bir devlet dini olmadığı gibi Vahiye dayanan herhangi bir kutsal yazılarının da olmadığını, Yunan politeizminin halkın tabii kurma ve yaratma gücünün spontan bir ürünü olduğunu, Ortaçağdaki gibi bir toleranssızlık yaşanmadığını anlatıyor. Anaxagoras ne Sokrates'in dinsizlikle suçlanmalarını, özellikle Sokrates'in baldıran zehiri ile idam edilmesini ise bir istisna ve siyasi entrika olarak açıklıyor.

Batuhan'a göre, Eski Roma ilk büyük din kovuşturmalarına, dolayısıyla dinde tolerans probleminin doğmasına sahne olan uygarlıktır. Roma, Hıristiyanlığı, din-devlet-kültür bağlaşımını kendi sınırsız egemenliği lehine değiştirip yeniden biçimlendirmiştir. Önce Hıristiyanlık resmî din kabul edilinceye kadar geçen süre içerisinde pek çok baskıya ve kovuşturmaya uğramış, ancak resmî din ilân edildikten sonra (380). gücü (iktidarı) ele geçince kendisi diğer inançlara baskı yapmaya ve kovuşturmaya başlamıştır.

Hıristiyanlar uğradıkları çeşitli baskılara karşı pasif bir direnişle yetinmeyip devlet otoritesinden, tolerans dileklerinde bulunuyorlar. 313 yılında tarihe Milano Fermanı adıyla geçen bir anlaşma ile imparatorluğun sınırları içerisindeki diğer dinler gibi Hıristiyanlığa da tam ve mutlak din özgürlüğü tanınmasını sağlıyorlar. Bu anlaşma ile "Hıristiyanlar Roma yurttaşlığının bağışladığı bütün ön-hak (=imtiyaz) ve nimetlere yeniden kavuşuyorlardı" (s. 119).

"Gariptir, dinde tolerans ilkesini en açık ve şüpheye yer bırakmayacak şekilde dile getiren bu tarihî belge, aynı zamanda, Hıristiyan toleranssızlığına götürülen yolda bir kalkış noktası olacaktır" (s. 119).

Hıristiyanlık ve Tolerans

"Roma'da Hıristiyanlığın devlet dini olmasıyla (380) birlikte, 'dindaşlık'la 'yurttaşlık' kavramları büsbütün örtüşeceklerinden, toleransın yerine 'bir devlette tek din' ilkesiyle dile getirdiğimiz dinî-siyasî absolutizm [mutlakçılık] geçecektir" (s. 122). Böylece gücü ele geçiren Hıristiyanlık [başka inançlara] baskı yapmada gecikmedi. [İmparator] Constantinus'un oğulları bütün Pagan tören ve kurbanlarını yasak ettikten sonra Pagan tapınaklarını da yasak etmiştir" (s. 132). Bütün bu baskıların nedeni "bir devlette tek din" kuralının uygulanmasıdır.

Kilise ilk başlarda aykırı dinlere karşı devletten daha merhametli davranıyordu. Ancak başka dinlerin kovuşturulmasında devletle işbirliğini, ilkece, kabul ettikten sonra, ölüm cezalarını onaylamak, hatta sivil otoriteleri dinsizlere (kâfirlere) karşı kutsal savaşa kışkırtmaya başlayacaktır (s. 159). Bu yeni anlayış Batıda Hıristiyan Ortaçağın başlangıcı sayılacaktır.

Ortaçağ ve Tolerans

Hıristiyan Ortaçağının başlaması, Yunan ve Roma ilkçağının dinî çeşitliliği yerine "tek bir Hıristiyan kültürünün geçmesidir" (s. 160). Bundan sonra, "Ortaçağa, Hıristiyanlığın renk ve biçim verdiği tek bir kültür hâkim olacaktır. Devletle kilisenin sıkı işbirliğine dayanan bu tek kültür dünyası içinde ne dinde ne de kültür uğraşlarının başka bir alanında toleransa yer olmayacağı meydandadır" (s. 160).

Batıda tek Hıristiyan egemenliğinin tam mânâsıyla kuruluşu, Ortaçağın yıkılmaya yüz tuttuğu XIII. yüzyıla rastlamaktadır.

Artık amaç "bir devlette tek din" ilkesi yerine "dünyada tek din" ilkesidir. Bundan sonraki amaç ise imparatorluk ile kilisenin Hıristiyanlıktan başka dinlere karşı savaşta yarışmaya başlamış olmasıdır. Bu yarışta galip gelen papalıktır. Çünkü daha sonra papalık imparatorları bile afaroz eder duruma geliyor.

Bu galibiyet kilise otoritesinin Batı dünyası üzerinde, özellikle halk arasında kurduğu manevî egemenliğin bir göstergesidir.

Artık Batıda tek bir Hıristiyan dünyası doğmuştur. Aziz Optatus "Kilise devlet içinde değil, devlet kilise içindedir" (s. 164) diyerek bu durumu, galibiyeti, açıkça vurgulamıştır.

Inquisition'un Kurulması

Batı'da "XII. yüzyılın sonuna kadar aykırı-inanı bulup meydana çıkarma, gerektiğinde kavuşturma [ve cezalandırma] görevi her bölgenin kendi kilise ve devlet makamlarına bırakılmıştı. Dolayısıyla aykırı-inanlılara verilecek cezalarda yerine göre mülke el koymadan tutunuz, para ve hapis cezası, sürgün ve yakmak suretiyle idama kadar gidiyordu. Soruşturma (Inquisitio) ve kovuşturmanın yollarını, verilecek cezanın derecesini belirleyen genel bir legislation [mevzuat] yoktu" (s. 180). Papa Lucius III ile İmparator Friedrich Barbarossa 1184'te Verona'da kuralı belirlerler:

"Her Diocese'de [piskoposluk bölgesi] bir piskoposluk Inquisition'u kurulacak, devlet makamları da bu işte piskoposlara yardım edecektir" (s. 180). Henüz ölüm cezası yoktur. "İlk defa İmparator Friedrich II aykırı-inanlıların ölümüyle (yakılarak) cezalandırılmasını kanunlaştırmış, kilise de bu baş düşmanın cezalandırılması kanununu aynen kabul etmiştir..."

Soruşturmaların bir merkezden yürütülmesini uygun gören Papa Gregorius IX. Inquisition'u piskoposların elinden alıp doğrudan doğruya papalığa (kutsal otağa) bağlamış, böylece onu sürekli, sistemli ve evrensel bir kurum haline getirmiştir" (s. 181).

Inquisition böylece kurumlaştıktan sonra halkın da aykırı-inanlıları ortaya çıkarıp bildirmesi bir görev sayılmıştır." 1254'ten sonra Inquisitionun suçlandığı kimseler kendilerini savunmak için avukat tutamazlardı" (s. 181). Mahkum olanların ise mal ve mülklerine el konulup, yerine göre, devlet-kilise ve kendilerini ele verenler arasında bölüşülürdü. Kilisenin gücü öylesine artmıştı ki, sivil makamlar suçluyu yakmakta kusur edecek olsalar, kendileri inquisition karşısına çıkmak zorunda kalırlardı. Kilise, devlet ve halk işgüzarlık adına birbiriyle yarışır hale gelmişti. Batuhan, "Inquisition tarihinin, insanlık tarihinin en karanlık sayfalarından biri olduğu söylenebilir" diye ifade ediyor (s. 183).

Ortaçağın en büyük filozoflarından sayılan Aquinolu Thomas (1225-1274) bile aykırı-inanlılar için: "Bu gibilerini 'afrozla' kiliseden uzaklaştırmak yetmez, onları ölümlü dünyadan ayırmak gerekir" (s. 187) görüşünü savunmaktadır. "Kilisenin gerek dünyalık gerek manevî yünden en güçlü olduğu XIII. yüzyılda onun [toleransın] yerine 'mutlak toleranssızlık' ilkesi geçmiştir" (s. 187).

Batuhan üç cilt olarak tasarladığı çalışmasında, I. cildi, Ortaçağda Tolerans fikrinin savunucusu olarak Padualı Marsiglio ile bitiriyor. Ona göre bu çağda ilk olmasa bile en önemli düşünür olan Marsiglio, devlet otoritesi ile kilise otoritesinin ayrılmasını savunur ve bir toplumdaki yargılama ve güç kullanma yetkisi sadece devlete aittir, kilisenin toplum üzerinde bağlayıcı ve zorlayıcı bir güç kullanılmasına izin verilemez görüşlerini aktarıyor.

Batuhan kitabında, Antik Yunan, Roma İlkçağı ve Ortaçağda tolerans fikrinin tarihi gelişmesi içinde incelemiş, Doğu dünyası ile hiçbir karşılaştırma yapmadan sunmuştur. Bu durum, Batıda tolerans kavramı ve bizdeki hoşgörü kavramı, iki kültürün farkını göstermektedir. Batı kültüründeki tolerans düşüncesinin tarihi gelişimini öğrenmek ve anlamak için iyi bir kaynak eser olduğu görüşündeyiz.

ALİM YANIK

Atatürk Kültür Merkezi Uzmanı